

תולדות ההתיישבות היהודית. די היה אילו הסתפק בניתוח השינוי במעמדו של הנגב כתוצאה מהשינוי בנסיבות, ולא היה יוצא מלכתחילה לתאר מחדל. להיסטוריה של היוזמות והתוכניות בנות התקופה נוספו אפוא כמה פרשיות נשכחות ובלתי-ידועות, אבל הסקירה המפורטת לא הוכיחה מה שיצאה להוכיח, כלומר את דבר קיומו של מחדל.

החלוקה מ-1937 שסייעה, יותר מכל, לבן-גוריון להפוך את הנגב לפרספקטיבה התיישבותית קרובה.⁶ המלה 'דוקא' מיותרת במשפט זה, שכן רק הגיוני היה שצמצום המפה היהודית של ארץ-ישראל המערבית יעניק לנגב את מעמדו החדש.

ספרו של רובינשטיין מצטרף, אם כן, לחיבורים המשלימים את התמונה ההיסטורית של

ראשית פעולתה של הקרן הקיימת בארץ-ישראל

יוסי כץ

צבי שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית, 1903-1914, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, 457 עמ' (כסיוע המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל).

לפנינו משחזר ומנתח את מכלול עבודתה של הקק"ל בתקופת העלייה השנייה, תקופה שהיא יחידה ברורה בתולדות הקק"ל. מחקרו של שילוני מצטרף לשורת מחקרים מדעיים, שהתפרסמו בשנים האחרונות, אשר דנים בפרקים שונים בתולדות התיישבות העם היהודי השב לארצו בתקופה שעד למלחמת העולם הראשונה. מחקרים אלה, כמו גם מחקרו של שילוני, מכנה משותף להם — הם מעצבים מחדש את הידע ההיסטורי שלנו על הנושא והתקופה ומציבים סימן שאלה גדול על 'אמינות היסטוריות' מקובלות בסוגיית תולדות

זכתה הקרן הקיימת לישראל (להלן: הקק"ל) שסמוך לשנת התשעים להקמתה התפרסם מחקר גאוגרפי-היסטורי מקיף ומפורט אודות עבודתה בשנותיה הראשונות. ספרו של שילוני, שהוא עיבוד של עבודת הדוקטור שלו, מהווה מחקר מדעי חלוצי על הקק"ל בשנים שעד למלחמת-העולם הראשונה. אמנם, במרוצת עשרים השנה האחרונות כבר נערך מחקר הנוגע לקק"ל בהקשרים שונים,¹ אך הספר המונח עתה

158

1 ל' דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ-ישראל 1897-1914, ירושלים תש"ם.

הטכניון, בית-הספרים הלאומי ואף האוניברסיטה העברית.

בסכמו את עבודת הקק"ל במשך קצת למעלה מעשור שנים, מזהה שילוני שלושה שלבים בעבודה זו. הראשון הוא 'שלב המפעל' לים המכנינים ורכישות הקרקע הכפויות, שהסתיים בשנת 1906 והתאפיין בשליטה מוחלטת של הוועד הפועל המצומצם הן בהון הקק"ל והן בגיבוש המדיניות. המדיניות בשנים אלה קבעה כי לנוכח היעדרים הציוניים והתנאים ששררו בארץ-ישראל — ובמרכזם חוסר-יכולתה של הקק"ל להבטיח את בעלותה המלאה על קרקעות שתרכוש — מן הנמנע לעסוק ברכישות קרקע. באותן שנים נוצלו אמצעי הקק"ל לתמיכה בהכנת הכלים לקראת ההתיישבות הנרחבת שתתחיל עם השגת הצ'ארטר, ובהם משלחות החקר לאזורים שונים, מפעל המיפוי והקמת תחנת הנסיגות בעתלית. עם זאת, ולמרות המדיניות הברורה, פרשת יתומי קישינוב והתוכנית להקים מוסד חינוכי עבורם, דחפו את הקק"ל לביצוע רכישות הקרקע הראשונות שלה בארץ-ישראל.

השלב השני הוא 'שלב הפעולה המגוונת והזהירה', אשר הסתיים באמצע שנת 1910. במשך תקופה זו היתה השליטה על כספי הקרן נתונה בידי הוועד המנהל של הקק"ל — לימים הדירקטוריון הראשון. בארץ נפתח בשנת 1908 המשרד הארצישראלי בראשותו של ארתור רופין, והוא היה הנציגות הרשמית של הקק"ל בארץ. בשנים אלו המשיכה הקק"ל במדיניות ההימנעות במידת האפשר, מרכישת קרקעות ומקמת יישובים כיוזמתה, ונטתה, תחת זאת, לתמוך כיוזמות של אגודות שונות וגופים מיישבים אחרים. פעילות זו כללה העמדת שטחים חקלאיים לרשות חברות וגופים, שביקשו להקים יישובים או משקים במימוןם העצמי, כמו רכישת אדמת פג'ה ליד פתח-תקווה כדי להקים עליה — באמצעות הוועד

ההתיישבות היהודית ובניין הארץ. ראוי הוא שלא יישארו מחקרים אלו על מדפי הספריות אלא ייעשה בהם שימוש גם על-ידי המחנכים וכותבי ספרי הלימוד.

הספר כולל מבוא, חמישה פרקים וסיכום נרחב. הפרק הראשון עוסק בהתפתחותה הארגונית של הקרן, ודן, בין היתר, בקשריה הארגוניים עם גופי התנועה הציונית שבחוף-לארץ ובארץ. כמרכן מתוארים בפרק זה מפעלים שבהם היתה מעורבת הקרן, ראשית עבודת הייעור ומעורבות הקרן בניסויים יישוביים, כמו ראשיתו של פרויקט הקואופרציה של אופנהיימר והתוכניות להקמת מושבה דתית בחסות 'המזרחי' ומושבה לחברי אגודת 'השומר'. הפרק השני סוקר בפירוט את רכישות הקרקע החקלאיות של הקרן, אך הוא גם אזכרה גדולה לקורא כאשר מתברר כי בתקופה שעד למלחמת העולם הראשונה רכשה הקרן הלאומית לגאולת אדמות ארץ-ישראל לא יותר מאשר 24,000 דונם וגם אלה — רוב רובם מגורמים יהודיים. רכישות אלו התרכזו רובן ככולן בדאליקה ואום-ג'וני (לימים כינרת ודגניה), בחיטיץ, בבית-עריף (בן-שמון) ובחולדה. הפרק השלישי עוסק בתיאור יישובן של קרקעות הקק"ל. עיקר עניינו החוות הלאומיות בכינרת, חולדה ובן-שמון, 'הקומונה החדרתית' באום ג'וני, ההתיישבות בדגניה והקואופרציה במרחביה. הפרק הרביעי מפרט את פעולותיה של הקק"ל במושבות ובערים ואת סיועה להקמת מוסדות לאומיים. כאן מתגלה הקק"ל כמוסד שסייע ליישובים חקלאיים כושלים ולקידום פרויקטים התיישבותיים כמו התיישבות התימנים; היא הכירה בחשיבותה של ההתיישבות העירונית הציונית, וסייעה בהקמתה של תל-אביב ובהקמת שכונות בחיפה. גם בקידום של החינוך והתרבות העבריים בארץ-ישראל ראתה הקק"ל חשיבות רבה, וכך הסתייעו על-ידיה, בין השאר, הגימנסיות בתל-אביב ובירושלים, בית-הספר הריאלי בחיפה,

יותר לתקופות מאוחרות יותר בעבודתה — ולפיו היוותה זרוע של ההסתדרות הציונית לגאולת אדמות ארץ-ישראל מידי לא-יהודים, להכשרת קרקעות להתיישבות חקלאית ולייעור הארץ. במציאות, מתברר,

היה סך כל-השטח הקרקעי שרכשה הקק"ל לבעלותה במשך יותר מעשור שנים מצומצם למדי ורובו ככולו נקנה מידי יהודים דווקא ולא 'נגאל' מידי לא יהודים ואף מתוך שטח זה כמחציתו נרכשה על ידי הקק"ל בניגוד לרצונה ולמדיניותה המפורשת. את מספר היישובים הכפריים שהוקמו על נחלותיה של הקק"ל עד לסוף תקופת דיונינו ניתן למנות על אצבעות יד אחת, ומספר כל המתיישבים הקבועים בהם לא עלה על עשרות אחדות. בסלילת דרכים וניקוז ביצות לא עסקה כמעט לגמרי קודם למלחמת העולם הראשונה. גם היוזמה לייעור לא ממנה יצאה.

לעומת זאת היתה הקק"ל מעורבת בתקופה החדשה במפעל ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל. ראשית פעולתה בתחום זה היתה מהוססת ומוגבלת, אך במהלך התקופה הלכה פעילות זו והתרחבה בהדרגה.

כשלושת העמודים האחרונים של חיבורו המפורט מציג שילוני במידה לא-מעטה של צדק את השאלה, שלדעתו היא השאלה המרכזית העולה מן הספר: 'כיצד קרה הדבר שהקרן הקיימת הגיעה לכלל מעורבות בייסודם והוצאתם אל הפועל של מפעלים יישוביים כה רבים, וכה שונים זה מזה באופיים, בעצם מהותם ובדרישותיהם הטכניות... לדעת מחבר הספר, התשובה לשאלה זו נעוצה בעובדה שהקק"ל היתה כפופה למרותם של הקונגרס הציוני והוועד הפועל הגדול, אשר שימש גם כאסיפה הכללית של הקק"ל, וכך הפכה למעשה למכשיר הכספי העיקרי שבידי ההסתדרות הציונית כבואה להגשים את מפעל ההתיישבות הציונית בארץ. ומכיוון שההסתדרות הציונית

האורסאי — את מושבת הפועלים עין-גנים; העמדת מגרשים לרשות חברות ואגודות, שחפצו להקים מפעלי חינוך, תרבות ומדע בעלי אופי לאומי; תמיכה במאבק לדחיקת רגלי העבודה הערבית במושבות בדרך של הקמת בתים עם משקי עזר ושכונות לפועלים-חלוצים ולתימנים; סיוע בהקמתם ובפיתוחם של פרכים עבריים מודרניים ליד הערים המעורבות הגדולות.

השלב השלישי בעבודתה של הקק"ל, שאותו מכנה שילוני 'שלב הפעולה היוזמה והנרחבת', נמשך עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה. בתקופה זו נמשכה ללא הפרעה השליטה של הדירקטוריון הראשון, בהנהגת בודנהיימר, ושל האסיפה הכללית של הקק"ל — היא הוועד הפועל הגדול — על כספי הקק"ל ועל קביעת מדיניותה היישובית, אך ניכרה השפעתם הגוברת והולכת של השקפות, אישים וחוגים חדשים. בתקופה זו הגיעה לשיאה השפעתם של המחלקה הארצישראלית והמשרד הארצישראלי, וככלל, מעבר הרוב בוועד הפועל הגדול לידיהם של הציונים 'המעשיים' מצא את ביטויו בהתגברות בטחונם העצמי של המצדדים בפעולה יזומה ונרחבת מצד הקק"ל, ובמיוחד בתחום העיקרי שנועד לה — רכישת קרקעות. כך, לצד המשך המעורבות בפעילויות שאפיינו את השלבים הקודמים, היתה הקק"ל מעורבת עתה ברכישות קרקע ובתוכניות לרכישה בעמק-יזרעאל, במזרחה של חדרה ובדילב (לימים קריית-ענבים). 'כן הוכיחה הקק"ל [בשלב זה] פתיחות רבה והעניקה סיוע נרחב לנסיונות יישור-ביים מגוונים על אדמותיה החקלאיות, וכמורכך תמכה בניסויים חקלאיים ומשקיים וסייעה למפעל הכשרתם של מאות פועלים-חלוצים בחוות הקק"ל.

מחקרו המפורט של שילוני מגלה כי בשנות עבודתה הראשונות בארץ-ישראל רחוקה היתה הקק"ל מרחק רב מהדימוי שדבק בה — והנכון

אלה המקרים הוא כי שיטה מסוימת וגדורה אין למפקחים על האוצר הלאומי ואך מוציאים הם את הכסף על פי השתדלות.

עניין אחר שמן הראוי להמשיך במחקרו הוא התרקות רעיון הלאמת הקרקע והפיכתו לאבן יסוד בעבודת הקק"ל מראשיתה. אנו יודעים כי לא בנקל השתרש הרעיון, והיו גם שתבעו לבטלו. מצד אחר, 'מגבלות' ההלאמה תרמו, בין השאר, להקמתן של חברות ציוניות אחרות לרכישת קרקעות — 'גאולה' ו'חברת הכשרת היישוב'. יהיו מי שיטענו שמחקר רעיון ההלאמה אינו מעניינם של גאוגרפים-היסטוריים אלא מעניינם המובהק של היסטוריונים, אולם כיום חודרת יותר ויותר ההכרה שהבנת הרעיונות, הערכים והאידיאולוגיות הוא מעניינם המובהק של הגאוגרפים-ההיסטוריים, שכן כל אלה מהווים במידה רבה המפתח להבנת אופן פעולת האדם והחברה במרחב.

דומה כי עם פרסום מחקרו המפורט של שילוני — כמו יחיאל צ'לנוב,² אדולף בהם, גצל קרסל ולאah דוכן-לנדוי³ לפניו — מנסה והלא-ציוניים, שתרמו למעשה היישובי ולבניין הארץ בתקופה שקדמה למלחמת-העולם הראשונה. ניתן לכנות תקופה זו התקופה 'הבתר בארונית' (אף שהבארון לא חדל מלהיות מעורב בבניין הארץ), ובה פעלו בעיקר יק"א, המוסדות הכלכליים, היישוביים וההתיישבותיים שהוקמו ביוזמת ההסתדרות הציונית, החברות והאגודות הפרטיות הציוניות וחובבי-ציון. נראה כי כבר עתה, לאור מחקרו של גרוס על בנק אנגלו פלשתינה,⁴ עבודתה של מרגלית שילה על

מעולם לא הגבילה עצמה בתחום זה או זה של הציבור היהודי המבקש לעלות ולהתיישב בארץ במסגרת התיישבות פרודוקטיבית, היא גילתה נכונות לסייע למפעלים כה רבים וכמעט ככל תחומי העבודה היישובית באמצעות הקרן הקיימת.

עם זאת, נראה כי טרם באה על פתרונה סוגיית מדיניות הקק"ל בהקצאת משאביה והשינויים שחלו במדיניות זו במשך השנים. שילוני — כמו יחיאל צ'לנוב, אדולף בהם, גצל קרסל ולאah דוכן-לנדוי² לפניו — מנסה להשיב על שאלה זו, אך דומה כי עדיין לא זכינו למענה ממצה. האמנם, כדברי שילוני, היתה הקק"ל מכשיר כספי של ההסתדרות הציונית לקידום מכלול פרויקטים לאומיים בארץ-ישראל, ובכך יש להסביר את מדיניותה, ואולי יש לבקש הסבר למדיניות זו בדבריו של 'פלוני' שכתב ב'השלה' בשנת תרס"ח על הלוואת הקק"ל לאחוזת-בית את הדברים הבאים:

כספי האוצר הלאומי יוצאים לאט לאט על פי שיטה ידועה ומסוימת שנתקבלה אחרי ישוב הדעת ובהחלטה מאת הציונים אלא בכדי למלא צרכיהם של אישים פרטיים אשר מסיבות שונות עלה בידם להוכיח שיש הכרח בהוצאת הסכומים לצרכי מוסדותיהם או עניני הכלל שעסקו בהם. נכשלו אנשים בקניית נחלאות ולא היה למי למכרן או צריך היה למוכרן בהפסד מרובה — הלכו והש-תדלו לפני משגיחי האוצר הלאומי ועוררו בהם את האהבה לגאולת הארץ... המוסד בצלאל מצא חן בעיני רבים ולכן עלה הדבר בידי 'צלאל' כי האוצר הלאומי יקנה בשבילו בית בכספו... בשביל אחוזת בית כיפו השתדל ראש הועד הפועל וולפסון ונתנו 300,000 פר' ואני בטוח שאם יבקשו מכסף האוצר סכומים לטובת הבחירות אל צומת הממלכה, גם כן יתנו, אם אך תהיה השתדלות עשירה כנצרך... היוצא לנו מכל

2 י' צ'לנוב, הקרן הלאומית העברית — פעולותיה בעבר ובעתיד הקרוב, מוסקבה 1909 (ברוסית).
3 ג' קרסל, 'הקרן הקיימת וראשיתה של תל-אביב', קמה, ספר השנה של הקרן הקיימת לישראל, ירושלים תשי"ז; דוכן-לנדוי (לעיל, הערה 1), עמ' 97-53.
4 נ' גרוס, בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, א. רמת-גן 1977.

לית שבה, לבניין הארץ בתקופה הנדונה. ההתח-
לות המחקריות שנעשו בנושא, ולא זכו להמשך
— כמו אלה של דוריס אנגסט,⁷ עירית עמית⁸
ושמעון שאמה⁹ וכן הנגיעה בפעילותה של
יק"א במסגרת מחקר היוזמות הציוניות — יש
בהן, לדעת כותב שורות אלו, יותר מרמז להיקף
העצום של מעורבות יק"א ולתחומים הרבים
שבהם תרמה למפעל ההתיישבותי היהודי ולב-
ניין הארץ בתקופה הנדונה. ואולי יגלה המחקר
בעתיד אם לא גבר כוחה של הפעילות ההתייש-
בותית שנעשתה שלא לשמה' על זו שנעשתה
'לשמה'.

לסיכומם של הדברים ניתן לומר כי למחקר
ההתיישבותי היהודית בארץ-ישראל בעת
החדשה התווסף עתה מחקר המפורט והחשוב
של שילוני, מחקר המבוסס על עיון מעמיק
בנככי המקורות הראשוניים ומגלה מחדש את
ראשיתו של אותו מוסד התיישבותי רב-פעלים
שחיפש את דרכו בשנות קיומו הראשונות,
ושמצא אותה לאחר מלחמת-העולם הראשונה,
הלך בדרך בוטחת בעיצוב המפה היישובית
היהודית בארץ-ישראל.

המשרד הארצישראלי,⁵ המחקר הנוכחי על
הקק"ל ומחקריו של מחבר רשימה זו על היוזמה
הפרטית,⁶ ניתן לגשת להערכת מידת תרומתם
של כל אחד מהגורמים הציוניים לבניין הארץ.
במסגרת זו יהיה מקום גם לסכם את משקלן של
ההנהלות השונות בחוץ-לארץ לעומת משקלם
של הנציגים בארץ, וכך תתבהר, למשל, גם
תרומתם של אישים שונים. ראוי גם ראוי כי לצד
השלמת המחקר על חברות וגופים ציוניים נוס-
פים כמו 'סינדיקט התעשייה' ו'חברת פלסטונא
נכסי דלא נייד' (לרכישת קרקעות בסביבות
הערבים), שהוקמו ביוזמת ההסתדרות הציונית
בשנים הנדונות, יחברו יחדיו החוקרים שהו-
זכרו, יאתרו את המושכים בחוטים ואת 'בעלי
הכובעים הכפולים' ואולי 'המשולשים', ויסכמו
את תרומתה הכוללת של התנועה הציונית לבניין
הארץ בשנים 1900-1914.

יהיה זה משגה היסטוריוגרפי חמור אם
מחקר ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל
בתקופה הנדונה לא יציב לעצמו כאתגר לגשת
לעריכת מחקר יסודי ומקיף על תרומתה של
חברת יק"א, ובמיוחד של הוועדה הארצישרא-

1900-1924, Zürich University 1977
5 ע' עמית, מקומו של חיים מרגלית-קלווריסקי
6 ביישוב הגליל התחתון 1898-1905, עבודה לשם
קבלת תואר מוסמך, המחלקה לגאוגרפיה,
האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981.
7 ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ ישראל, ירושלים
8 תש"ם.

5 מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצי-
6 ראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח.
7 כץ, גאולה תתנו לארץ, ירושלים 1987; הנ"ל,
היוזמה הפרטית בבניין ארץ ישראל בתקופת
העלייה השנייה, ירושלים 1989.
7 D. Angst, Nichtzionisten in Palestina: Die
Rolle der Jewish Colonization Association